

२५
८

अथ

१५
८

ग्रन्थनामः	“समासचन्द्रिका”	
कृतनामः	?	
विषयः	व्याकरणम् Grammar	

Samas chandrika .

श्रीगणराजाय नमः ॥ ॐ ॥ ३३ मिताजगतां च राचराणां कृमिताक्षी र
पयोधिकृत्य कथाः ॥ शमितासुरवेरिणां वृथाः सवितामेशभमात
नोतुदेवः ॥ १ ॥ योटासमासाः संक्षेपादष्टाविंशतिवापुनः ॥ नित्यानित्य
त्वयोगेन लुगलुक्केन च द्विधा ॥ तत्राष्टधा तस्य सप्तधा कर्मधारयः
सप्तधा च बहुव्रीहिर्द्विगुणभाषितो द्विधा ॥ द्वे द्वे तुर्विधो द्वे यो व्ययी
भावो द्विधामतः ॥ तेषां पुनः समासानां प्राधान्यं तु चतुर्विधं ॥ तस्य
यो बहुव्रीहिर्द्वे द्वे व्ययीभावश्चेति ॥ तस्य सप्तो द्विविधः ॥ व्यधिकरण
तस्य सप्तः समानाधिकरणतस्य सप्तश्चेति ॥ व्यधिकरणतस्य सप्तः स
मानाधिकरणतस्य सप्तश्चेति ॥ व्यधिकरणतस्य सप्तोष्टविधः ॥ प्रथ

मातस्य सप्तो द्वितीया तस्य सप्तः तृतीया तस्य सप्तः चतुर्थी तस्य सप्तः पं
चमी तस्य सप्तः षष्ठी तस्य सप्तः सप्तमी तस्य सप्तः अष्टमी तस्य सप्तः
तत्र प्रथमा तस्य सप्तः यथा ॥ पूर्वः कायस्य पूर्वकायः ॥ अपरः कायस्य
अपरकायः ॥ अधरः कायस्य अधरकायः ॥ उत्तरः कायस्य उत्तरका
यः ॥ अर्धेऽपि पित्याः सधेऽपि पित्याः ॥ अर्धेऽपि कोशातक्याः अर्धेऽपि कोशात
की ॥ प्राप्नो जीविका प्राप्नो जीविकः ॥ प्राप्ता गभी प्राप्ता गभी ॥ आपन्ता स
त्वं आपन्ता सत्त्वं ॥ द्वितीयं भिक्षायाः द्वितीयं भिक्षा ॥ तृतीयं भिक्षा
यास्तृतीयं भिक्षा ॥ चतुर्थं भिक्षायास्तुर्थं भिक्षा ॥ तुरीयं भिक्षा
यास्तुरीयं भिक्षा ॥ द्वितीया तस्य सप्तः यथा ॥ कृष्णं श्रितः कृष्णं श्रितः ॥

२

ग्रामगतो ग्रामगतः ॥ सुखं प्राप्तः सुखप्राप्तः ॥ नरकं पतितो नरकपति
 तः ॥ लोकमतीतो लोकातीतः ॥ खट्वमारुहः खट्वारुहः ॥ क्षणं सुखं
 क्षणसुखं ॥ तृतीयातसुरुषोयतः ॥ शंकुलयाखंडः शंकुलाखंडः ॥
 धान्येनार्थो धान्यार्थः ॥ मासेन पूर्वः मासपूर्वः ॥ कृच्छेन सदृशः कृच्छस
 दृशः ॥ पापेन हिनः पापहिनः ॥ हरिणा ज्ञातः हरिज्ञातः ॥ मखे वि
 नः नखभिन्नः ॥ दक्षासिक्त उद नोदध्योदनः ॥ गुडेन मिश्राधानाः
 गुडधानाः ॥ चतुर्थीतसुरुषोयथा ॥ यूपायदारुयूपदारु ॥ कुंडलाय हि
 रण्यं कुंडलहिरण्यं ॥ द्विजायाय द्विजार्थः ॥ द्विजायेयं द्विजार्थो ॥ द्वि
 जायेदं द्विजार्थं ॥ कुबेराय बलिः कुबेरबलिः ॥ गोभयो हितं गोहितं ॥

२

३

धापटुः। शास्त्रे निपुणः शास्त्रनिपुणः। शास्त्रेषु कुशलः शास्त्रः
 कुशलः। श्रुतिषु सिधः श्रुतिसिधः। अये शकः अयशकः। वक्षे
 पक्षः वक्षपक्षः। नडुत पुरुषोयथा। ब्राह्मणेन भवतीत्यब्राह्मणः॥
 अश्वेन भवतीत्यनश्वः। श्रद्धादन्यः अश्रद्धः। धर्मस्य विरुधः अध
 र्मः। संशयस्याभावात् असंशयः। इत्यादयो प्यधिकरणात् पुरुषस
 माः। समानधिकरणात् पुरुषसमाख्यो द्विविधः। कर्मधारयो द्वियश्चे
 ति। कर्मधारयः सप्तविधः॥ विशेषणपूर्वपदे विशेष्यपूर्वपदे वि
 शेषणोभयपद उपमानपूर्वपद उपमानोत्तरपदः संभावनापूर्व
 पदे वधारणा पूर्वपदश्चेति। तत्र विशेषणपूर्वपदे यथा॥ शक्य

३

आसेोपटश्च शक्यपटः। शक्ये चेतो पटाच शक्यपटो॥ शक्याश्चेते प
 टाश्च शक्यपटाः। रक्तचसालता च रक्तलता। रक्ते च तेलते च रक्तल
 ते। रक्ताश्च तालताश्च रक्तलताः। नीलं च तत्तत्तलं च नीलं सलं॥
 नीले च ते तलं च नीले सलं। नीला निचता न्युसलानि च नीले सला
 नि। आद्ये कर्मधारयत्रये प्येवमेव पुल्लिङ्गे एकवचन द्विवचन बहुव
 चनेषु क्रमात्। आसेो चेतो चते। स्त्रिलिङ्गे नूमात्। चसा चते
 चताः। नपुंसके च। तत्तत्तत्तत्तानीति। मध्ये पदद्वयांते चकारश्च
 योज्यः। आप्तश्चासेो सरवाच आप्तसरवः। महान् आसेो राजा च म
 हाराजः॥ दूरश्चासेो पंथाश्च दूरपथः। वधश्चासेो गोश्च वधगवः॥

स्त्रीत्वेवधगवि सर्वाचसाधश्चसर्वधुरा ॥ इत्यकाणो भयपदेयथा ॥ स्निग्ध
 आसावुष्णश्चस्निग्धोष्णः ॥ स्थूलाचसा जायताचस्थूलायता ॥ सत्यंचत
 त्प्रियंचसित्यप्रियं ॥ शीतंचतत्तुच्छंचशीतोष्णं ॥ विशेषणयोः पूर्वोत्त
 रकालविशेषणत्वे पूर्वकालसमासः ॥ इत्युच्यते ॥ यथा ॥ पूर्वस्नातः प
 श्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः ॥ पूर्वसक्तः पश्चादुत्थितासक्तोत्थिता
 पूर्वसंवितं पश्चाद्वर्धितं संवितवर्धितं ॥ उपमानपूर्वपदेयथा ॥ सु
 नइवश्यामोचनश्यामः ॥ तटिदिवर्गेरीतटिद्वेरी ॥ इवेंद्रइवकांतंच
 द्रकांतं उपमानोत्तरपदेयथा ॥ मुखंपद्ममिवमुखपद्मं ॥ करः किस
 लयमिवकरकिसलयं ॥ पुरुषोऽप्राग्रइवपुरुषव्याघ्रः ॥ नरः सिंह

४

ग्रामायसखं ग्रामसखं ॥ विप्रापरक्षितं विप्ररक्षितं ॥ पंचमीतपुरुषो
 यथा ॥ चोराइयंचोरभयं ॥ पापाईतः पापपीतः ॥ सर्पातृप्तीतिः सर्प
 पीतिः ॥ सिंहातृप्तीः सिंहपीः ॥ दुखादपेतः दुखापेतः ॥ रोगान्मुक्तः
 रोगमुक्तः ॥ वक्षतृपतितः वक्षपतितः ॥ षष्ठीतपुरुषोयथा ॥ राम
 त्यदासः रामदासः ॥ धनस्यलाभः धनलाभः ॥ अग्नेः सर्वाअग्नि
 सखः ॥ लक्ष्म्याः भर्तृलक्ष्मीभर्तृ ॥ देवानां राजा देवराजः ॥ काश्याः
 पंथाः काशीपथः ॥ देवानां गोः देवगवः ॥ स्त्रीत्वे देवगवि ॥ भूम्याः धूः
 भूमिधुरा ॥ एते सर्व्यादयस्तपुरुषेष्टेवमेवमकारांता भवन्ति ॥
 सप्तमीतपुरुषोयथा ॥ दानेशैतंडो दानशैतंडः ॥ विद्यास्पृष्टुर्वि

५

धितार्थसमासोयथा। द्वयोरन्वेषवः अन्वः। पंचरश्मिरेतापंचाश्या॥
 पंचस्ककपालेषु संस्कृतः पंचकपालमित्यादि उत्तरपदसमासोयथा। पंच
 जायाप्रियायस्यसः पंचजायाप्रियः। त्रयो लोकाधामयस्यसः त्रिलोक
 धामा। पंचाम्नाः सप्तर्षयइत्यादयो द्विगुसमासाः। कर्मधारयाएव। कु
 समासगतिसमासादयोपि कर्मधारयभेदाः। कुसमासोयथा॥ कु
 क्षितः शिशुः कुशिशुः। कुक्षितोश्वः कदश्वः। कुक्षितमनं कदन्मि
 सादयः। गतिसमासेषु च्यंतसमासोयथा। अपुत्रः पुत्रः संपद्यमा
 नः। कृतः पुत्रीकृतः। अपयोधराः पयोधराः संपद्यमानाभूताः पयो
 धरिभूताः। अयमेव संपद्यसमासः। शोभनश्चासौ जगश्चसूजनः।

५

प्रकृष्टाचार्यः प्राचार्यः। अतिमालादयो व्यधिकरणतत्पुरुषभेदाः
 अतिक्रतोमालागमतिमालः। निर्गतः कोशमयाः निष्कोशगंविः। उपप
 दसमासाअप्येतद्भेदाः। यथाकुंभं करोतीति कुंभकारः। सगरं करोती
 तिसगरकालः। तंतून्वयतीति तंतुवायः। धान्यं मातीति धान्यमायः। ज
 ले ददातीति जलदः। सर्वं जानातीति सर्वज्ञः। नृन्पातीति नृपः। गृहेति
 गृहीति गृहस्थः। तुंदं परिमाद्वीति तुंदपरिमजः। शोकमपनुदतीति
 शोकापनुदः। बहुप्रददातीति बहुप्रदः। स्रगं पिबतीति कुरापः। पा
 पंहरतीति पापहरः। स्तंबेरमतीति स्तंबेरमः। कर्णे जपतीति कर्णेज
 पः। जलेशोतइति जलेशयः। अग्रे सरतीत्यग्रेसरः। वने चरतीति वनेच
 रः।

६ एते अलुक् समासाः । विभां करोतीति विभाकरः । कर्म करोतीति कर्मक
 रः । कर्मकार इति वा । प्रियं करोतीति प्रियकरः । प्रियकार इति वा । विश्वं
 विभक्तोति विश्वंभरः । प्रति वृणोतीति प्रतिवरा । धनं जयतीति धनंजयः ।
 युगं धारयतीति युगं धरः । अथ बहुव्रीहिः सप्तविधः । द्विपदो बहुपदः
 संख्योत्तरपदो संख्योभयपदो दिगंतराळलक्षणो व्यतिहारलक्षणः
 सह पूर्वपदश्चेति । द्वितीया विभक्त्यर्थे अयं द्विपदो बहुपदश्च बहुव्रीहिः
 तत्र यद्यद्विभक्त्यर्थे अयं बहुव्रीहिः । तद्विभक्त्यंतस्तत्तच्छूनस्तल्लिंगो
 यश्च ६ । प्रथमांतः तच्छुद्धश्च प्रयोज्यः । तत्र द्विपदो यथा । आरूढो वान
 रोयंसः । आरूढवानरः । आरूढो वानरायांसा आरूढवानरा । शारवा

इवनरसिंहः । अयमेवोपमितसमास इत्युच्यते । संभावना पूर्वपदो
 यथा । गुण इति बुधिरुणबुधिः । अवधारणा पूर्वपदो यथा । मान एव
 धने मानधने । विद्येव बंधुर्विध्याबंधुः । इत्यादयः कर्मधारयसमासाः ।
 द्विपदसमासो द्विविधः । एकवक्त्राव्यनेकवक्त्रावीचेति । एकवक्त्रावीयथा
 त्रयाणां लोकानां समाहारश्चिलोकी । सप्तानामर्णवानां समाहारः
 सप्तार्णवी । तिसृणां खट्वानां समाहारश्चिखट्वं । त्रिखट्वा । पंचा
 नां कर्मणां समाहारः पंचकर्मपंचकर्मिवा । त्रयाणां भुवनानां समा
 हारश्चिभुवनं । एवं पंचपातंचतुर्युगं त्रिपुरमित्यादि । अनेकवक्त्रा
 वीयथा । स द्विविधः । तद्विधितार्थसमास उत्तरपदसमासश्चेति । त

७

हुलाः जालाः यस्य तत् उद्दिष्ट बहुल जालं । सदर्शनं । करे स्थितं धनं
 यस्य सः । करधनः । उत्तरपदलोपि बहुव्रीहिः । सारंगस्याक्षिणीव अ
 क्षिणियस्यास्यासारंगक्षि । उपमानोत्तरपदबहुव्रीहिः । केशानां ।
 संघातः । ब्रूयस्यसः केशब्रूडः । संघातार्थबहुव्रीहिः । सुवर्णस्य
 विकारोलंकारो यस्य सः सुवर्णालंकारः । विकारार्थबहुव्रीहिः । प्र
 गताः गुणाः यस्य सः प्रगुणः । प्रादिबहुव्रीहिः । न विद्यते पापं यस्य
 सः अपापः । नङ् पूर्वपदबहुव्रीहिः । अस्तिक्षीरं यस्याः सा अस्ति
 क्षीरा । गोः । नास्ति मध्यमं यस्याः सानास्ति मध्यमा । स्त्री । संख्योत्त
 रपदो यथा । उपगताः दशानां उपदशाः । आसन्नाः विंशतेरासंन

७

विंशाः । सदूरास्त्रिंशतः । अदूरत्रिंशः । अधिकाश्चत्वारिंशतः । अधि
 कचत्वारिंशाः । इत्यादि । संख्योभयपदो यथा । एकोवा द्वेवा एकद्वौ
 द्वेवा त्रयोवा द्वित्राः । त्रयोवा चत्वारोवा त्रिचतुराः । एवं पंचमाः षट्पक्षाः
 इतिवा । दिगंतरा कलक्षणो यथा । दक्षिणस्याः पूर्वस्याः दिशो र्यदं
 तरा लंसा दक्षिणपूर्वा । व्यतिहारलक्षणो यथा । केशेषु केशेषु गृहीत्वेयं
 युषं प्रवृत्तं केशकेशी । अव्ययं । बाहुभिर्बाहुभिश्च गृहीत्वेदयुषं प्र
 वृत्तं बाहुबाहु । एवं दंडादंडिमुष्टामुष्टीतलातलीत्यादि । सह पूर्वप
 दो यथा । सहपुत्रेण वर्तत इति सपुत्रः । सहपुत्र इतिवा । द्विबहुत्वे व
 र्त्तते वर्त्तते इति सपुत्रो सपुत्राः । इति बहुव्रीहिः । पूर्वपदार्थप्रधानो

८ अक्षीभा नः। उत्तरपदार्थप्रथानस्तसुरुषः। अन्यपदार्थप्रथानो बहुव्री
 हिः। उक्तयपदार्थप्रथानो द्वन्द्वः। अथ द्वन्द्वसमासः। स द्विविधः। इतरेतर
 योगद्वन्द्वसमाहारद्वन्द्वश्चेति। इतरेतरयोगद्वन्द्वेयथा। रामश्चलक्ष्म
 णश्चरामलक्ष्मणो। रामश्चलक्ष्मणश्च भरतश्च शत्रुघ्नश्चरामलः
 क्ष्मणश्च भरतश्च शत्रुघ्नाः। माताचपिताचमातापितरौ। मातरपितरौ
 पितरौ। पिताचपुत्रश्चपितापुत्रौ। मित्रश्चवरुणश्चमित्रावरुणौ। अ
 ग्निश्चसोमश्चअग्नीषोमौ। द्यौश्चपृथिवीचद्यावापृथिव्यौ। द्यौश्च
 भूमीचद्यावाभूमि। अश्चश्चश्चशरश्चश्चश्चश्चशरो। पुत्रश्चदुहि
 ताचपुत्रौ। भ्राताचस्वसाचभ्रातरौ। ब्राह्मिणीचब्राह्मश्चब्राह्मणौ॥

आरूढेवानरेयत्तत् आरूढवानरं। द्विबबुध्वयोः यौतौ आरूढवानरे
 । यानूते आरूढवानराः येते आरूढवानरे। यास्ताः आरूढवानराः। ये
 ते आरूढवानरे यानितान्यारूढवानराणीत्यादि एवमुत्तरत्राप्युक्तः॥
 हतः कंसो येन सः हतकंसः कृष्णः धृतं पश्यन् यस्मात्सा धृतपद्मा। लक्ष्मीः।
 धिनाः दैत्याः येन तत् धिने दैत्यं चक्रं। उपहतः पशुर्यस्मै सः उपहतप
 शूः। रुद्रः। धृतमोदनं यस्मात्सः धृतोदनः। कलशः। पीतमंवरं य
 स्य सः पीतांबरः। विष्णुः। वीराः पुरुषाः यस्मिन्सः वीरपुरुषः। ग्रामः।
 बहुपदोयथा। नीलमुज्ज्वलमंगं यस्य सः नीलोज्ज्वलंगः। कृष्णः। सतताः
 सदयाः अपांगाः यस्यासा सततसदयोपांगाः। लक्ष्मीः। उद्दिष्टाः व

९ कारंत वकारं तानो सर्वत्र विज्ञेयं इति ह्रस्वः । अव्ययीभावो द्विविधः । ना
 मपूर्वपदोऽव्ययपूर्वपदश्चे । नामपूर्वपदोऽयथा । सपो नितिसप्तप्रति । शा
 को लोस्मि नृशाक प्रति । एवं घृत प्रति । एवं घृत प्रति । भोजनं । अव्यय
 पूर्वपदस्यार्थेऽपेक्षु विहितस्तदप्यर्थवाचकैस्तत्तदव्ययैः सह भवति
 त्यत्र विभक्त्यर्थे यथा । हरेः अधि हरिः । कलः अधिक कलः । भक्तिः । सामीप्ये
 यथा । कलस्य समीपेऽप कलः । एवमुपशंभुः । समधो । मद्राणां सम
 धिः समुद्रः । यवनानां बधिर्दुर्यवनः । मक्षिकानामभावो निर्मक्षिकः । अ
 त्यये अस्तीतानि हिमानि अतिहिमं । असंप्रत्यर्थे । नायं निद्राकालः अ
 तिनिद्रः । शब्दप्रादुर्भावे । हरिशब्दः प्रकाशत इति हरिः । गृहस्य पश्चा

१० दनुर्गृहं । यथार्थेषु योग्यता कीप्सा पदार्थास्तित्वतिसादृश्यानि यथार्थाः
 रूपस्य योग्यमनुरूपं । गृहे गृहे प्रतिगृहं । काममनति क्रम्यथा कामं । ह
 रेः सादृश्यं सह रिः । शंभुना सह शंभुः । आनुपूर्वेज्येष्ठमसति क्रम्य
 अनुज्येष्ठं । योगपथे चक्रेण युगपदे हि सचक्रं । संपन्नोक्षत्राणां संपत्तिः स
 क्षत्रं । साकल्ये । तणेन सकलमस्ति स तणः । अंतर्वने । अग्निग्रंथपयंतमथ
 ते साग्निः । अवधारणे । यावंतः श्लोकाः यावच्छ्लोकं । अव्ययीभावेऽष्टितेनिय
 समासाः । केचिदित्यसमासा उच्यन्ते । अविग्रहे । अतिस्य समासः । अस्व
 पदविग्रहो वा । कल्लादप अप कल्लं । कल्लापरिपरिकल्लं । संसारः । क
 ल्लं वर्जयित्वेत्यर्थः । गृहाद्गृहः । बहिर्गृहं । ग्रामात्प्राक्प्राग्रामं । मुक्तेः आ

१०

मुक्तिः मुक्तिपर्यंतमित्यर्थः। आवालेभ्यः आवाले। बालानभि व्याप्येत्य
 र्थः। कलमभि अभिकलं। कलं प्रति प्रति कलं। मनमनु अनुवने। वनवनु
 लयेत्यर्थः। गंगायाः। पारेपारेगं। समुद्रस्य मध्ये मध्ये समुद्रं। सप्तानो गो
 दावरीणां समाहारः सप्तगोदावरं। उन्मत्ता गंगायस्मिन् देशे उन्मत्तगंगं
 देशः। इत्यादयो व्ययीभावाः। अथ तद्धितविग्रहः। दथ रथस्यापत्यं पुमान्
 दाशरथिः। स्त्रीत्वे दाशरथी। कलस्यापत्यं पुमान् कालिः। दितेरपत्यं पु
 मान् देयः। देतेयः। अदितेरपत्यं पुमान् आदित्यः। आदितेयः। ककुप्
 गोत्रापत्यं पुमान् काकुप्। गर्गस्यापत्यं पुमान् गार्ग्यः। गोत्रापत्यमि
 ति वक्तव्यं च। एवं वाक्यः गर्गाः। कक्षाः। अत्रे रपत्यं पुमान् अत्रेयः। अत्रेयः।

२०

एवं स रूपाणामेकशेषः। अश्वश्च वडवा च अश्ववडवा। जात्रा च पतिश्च
 जाया पति। दंपती द्वंद्वं पति समारंभे तु सर्वत्र न पुंस्य कत्वमेकवचनां त
 त्वं श्रूयते। यथा पाणी च पादौ च पाणि पादं। मादंगिकं श्वमौ रजिकं
 श्वमादंगिकं मौरजिकं। रथिकाश्च। अश्वारोहाश्च रथिकाश्च आरोहं। गो
 श्व व्याघ्रश्च गोव्याघ्रं। गजाश्च सिंहश्च गजसिंहं। एवं सहजवै रजातेः स
 र्वत्र। अक्षिणी च अक्षौ च अक्षिण्वं। एवं प्रात्यंगं तूर्यं गनेनां गानां सर्वत्र। धा
 नाश्च शकुत्यश्च धाना शो क्ली। एवमचेतनानां सर्वत्र। नक्तं दिवं रात्रिं दि
 वं। अहं दिवं वाक् च वक्त्रं वाक् च। श्रीश्च स्रक् श्री स्रजं। शमी च दृषदश्च शमी
 दृषदं। वाक् च विद्वाक् च। अत्र च उपानहं च अत्रोपानहं। एवं चकारं तद

पांडवः पांडवेयः परस्त्रियाः अपत्यं पारस्त्रेण्यः सुभगायाः अपत्यं
 सोभागिनेयः कुलटायाः अपत्यं कोलटेयः कोट्टिनेयः पितृधस्
 रपत्यं पितृधसेयः मातृधस् रपत्यं मातृधसेयः श्वशुरस्यापत्यं श्व
 शुर्यः राशोपत्यं राजन्यः कुलेभवः कुलीनः कुल्यः कोलेयः महाकु
 ल्यः महाकुलीनः स्वस्वरपत्यं स्वस्त्रियः भ्रातरपत्यं भ्रातृव्यः म
 नोजातः मानवः मनुष्योवा अंगानां राजासंगः एवंवांगः पांचा
 लानां राजापांचालः वैदेहः मागधः वृंक्षिगः इक्ष्वाकूणां राजा
 इक्ष्वाकः पांडूनां राजापांडवः बहुवचनेषु संगः वंगः पांचालाः वि
 देहः इक्ष्वाकवः पांडवः इत्यादयः कोसलानां राजाकोसल्यः वस्त्रेण

वृत्तोरथः वालुः पांडुकं वली द्वेपः वेयाध्र इत्यादि वित्रया युक्तापोर्णना
 सिचेत्री एवंवेशास्त्रिज्येष्ठः चेत्रीपोर्णमासीयस्मिन्सर्वे त्रमासः
 चेत्रः चेत्रकः एवंवेशास्त्रिज्येष्ठः आषाढः आषाढः आषाढिकः भाद्रपदः
 आश्वयुजः कार्तिकः कार्तिकिकः मार्गशीर्षः पोषः माघः फाल्गुणः फा
 ल्गुनिकः अग्निदेवता अस्य आहुयं पिकानां समूहः पैकं एवंशोकं मायू
 रं वार्धकं युवतीनां समूहो योवतं राज्ञां समूहो राजं राजन्यानां समूहो
 राजन्यकं एवंग्रामताजनताबंधुता इत्यादयः वेदं मधीते वेदिकः व्याक
 रणमधीते वेद्याकरणः ग्रामेभवः ग्राम्यः ग्रामीणः दिशिभवः दिश्यः
 नद्याभवः नादेयः अवतः संबंधीभवदीय्यं भावकं ममइदं मदीय्यं ॥

तव इदं वदियं अस्मदियं युष्मदियं युष्माकंसंबंधीयोष्माकः यो
 ष्माकिनः एवं अस्माकः आस्माकिनः तवायं तावकः तावकिनः स्त्रियां ता
 वकी तावकिना ममेयं मामकी मामकिना क्रीबेतु तावकं तावकिनं माम
 कं मामकिनं इत्यादिसंबंधार्थे सर्वत्रापि विशदः फलान्याः जातः फलानः
 विशाखायां जातः विशाखः रोहिण्यां रोहिणः मुखे भवं मुख्यं मूर्ध्नि भ
 वं मूर्ध्ने पितुरयं पित्रियः विष्णुः पाणिना प्रोक्तः पाणिनीयः पतं जलिना
 कृतो ग्रंथः पातं जलः कांचनस्य विकारः कांचनमयः रत्नानां विकारः
 रत्नमयः एषाण्याः विकारः ऐषेयं दुणस्येष्टमेणं न्यग्रोधस्य फलं
 नय्यग्रोधं बृहत्याः फलं बृहत् जंबूः फलं जंबूवं हरीतक्याः फलं हरीत
 की

यं पुमान् भार्गवः कुसस्यापत्यं पुमान् कौसः वसिष्ठस्यापत्यं पुमान्
 वासिष्ठः गोतमस्यापत्यं पुमान् गोतमः अंगिरसः अपत्यं पुमान् अंगि
 रसः बहुले अनेयः ऋगवः कुत्साः वसिष्ठाः गोतमाः अंगिरसः
 बहुव्रीहे तु येषां बहुवचने भेदो नास्ति गर्गेण सह वर्तत इति सगार्ग्यः
 पूजितः आत्रेयो ये स्ते पूजितात्रेयाः व्यासस्यापत्यं पुमान् वेय्यासिकः
 शिवस्यापत्यं पुमान् शैवः भवस्यापत्यं भाविः धतराष्ट्रस्यापत्यं धातरा
 ष्ट्रः वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः द्यौर्मोत्रेण पत्यं पुमान् द्यौर्मातुरः यज्ज्वा
 मातृणां अपत्यं यज्ज्वा मातुरः कन्यायाः अपत्यं कानीनः विन्तायाः अप
 त्यं वेनतेयः गंगायाः अपत्यं गंगेयः कङ्कः अपत्यं काङ्केयः पांडोरपत्यं

दमस्मिन् भूते इति पद्यं। नावातायेना व्यं। वयसा तुल्यं वयस्यः। धर्मेण प्राप्यं
 धर्म्यं। धर्मो दनपेतं वा। विशेषेण वध्यः विध्यः। तुलया संमितस्तुल्यः। पथो न पे
 तः पथ्यः। न्याया दनपेतं न्याय्यं। हृदयस्य प्रियः हृद्यः। परिष्ठादिसाधुः पा
 रिषद्यः। परिष्ठाधु पाथेयं। अतिथो साधु आतिथेयं। स्वपेतो साधु स्वाप
 तेयं। रक्षायां साधुः सख्यः। समाने तीर्थे वासः सतीर्थः। तीर्थे नाम उपाध्यायः
 समाने उदरे शेत इति समानोदर्यः। सोदर्य इति वा। दूतस्य भावः कर्मवा दोयं॥
 शिवं करोतीति शिवतातिः। एवमरिष्टतातिः। नेत्राय हितं नेत्रं। एवं वत्यं।
 ओजस्यं। जातमेने हितं आत्मनीनं। विश्वजनाय हितं विश्वजनेनं। राजभोगाय
 हितं राजभोगेनं। सर्वभूम्यां विदितः सर्वभूमेरीश्वरः। सार्वभौमः। पृथिव्याः ईश्वरः॥

रः पार्थिवः। कर्णो ग्रहरणमस्य कर्णिकः। एवं पार्थिकः। शीर्षे छेदमर्हति शीर्ष
 छेद्यः। एवं दंड्यः। कंडं गरमर्हती कंडगर्भः। कंडं गरीयः। दक्षिणामर्हति
 दक्षिण्यः। दक्षिणेयः। संशयमापन्नः संशयिकः। पंथानं गच्छतीति पथि
 कः। पां देवा कर्मणि प्रभवतीति कर्मुकं। स्त्रियाः अपत्यं स्त्रेणं। समूहजातग
 तहितविकारं दिष्टु सर्वेषु पिस्त्रेणमित्येवं रूपं। पुत्रेण तुल्यं पुत्रवत् पित्रा
 तुल्यं वर्त्तते। पितृवत् गुरुणा तुल्यं वर्त्तते गुरुवत् राजेव वर्त्तते राजवत्। क
 लस्येवा कलवत्। रामस्येव रामवत्। स्त्रिया तुल्यं स्त्रीवत्। पुंसा तुल्यं पुं
 वत्। स्तूलस्य भावः स्तूलता स्तूलत्वं स्तौल्यं स्तूलिमा। पृथो भावः पृथुता पृ
 थुत्वं पार्थिवं प्रथिमानां तः। लघोरेवं गुरोरेवं पृथोरेवं शक्यस्य भावः शक्यत्वं

शक्तिमाशौक्यं एवं नीलस्य गृहस्थस्य भावः कर्मवादस्त्वं सरूपस्य भावः
 कर्मवासास्त्वं अनयोर्भावाथ कर्मार्थयोस्तु तलो सर्वत्राभवतः वस्तोर्भावः
 कर्मवास्तेयं वास्तोर्भावः कर्मवास्तव्यं गृहं गृहं सरूपस्य सरूपं कपेर्भावः
 कपेयं शातेयं पुरोहितस्य पुरोहित्यं एवं साभापत्यं एवं सोद्गात्रं होत्रं
 योवनं आचार्यकं स्वाहाय्यकं सहाय्यं वा इति पूर्ववत् वक्तुं शक्यते सर्वपदान्
 प्राप्नोतीति सर्वपदेन सर्वो गति प्राप्नोतीति सर्वो गीणः समां समां प्रसू-
 यते समां समीनागोः अध्यांगधृतो यध्वनीनः अध्वगः अध्वन्यः अश्वस्य
 एकदितनयाणं अश्विनं द्योगोदोहजं नवनीतं ह्यंगवीनं पक्षस्य मूलं पक्षतिः
 युगेऽस्य विंशतः युगचक्रः युगचक्रः एवं विद्याचक्रं विद्याचक्राः त्यादयश्चोऽ-
 द्याः नासिका अस्य अवनता अवटीटः अवनाटः अवन्नटः तारकाः अस्य

हरीतकं शालिनां फलानि शालयः एवं प्रियं तु कोद्रमुद्रमावाद्यः क्रियया
 निर्वृत्तः रुन्निमः लाप्तेन निर्वृत्तः लब्धिमः पाकेन निर्वृत्तः पक्किमः दानेन नि-
 र्वृत्तः दन्निमः शब्दं करोतीति शाब्दिकः सारंगान्दंतीति सारंगिकः मगान्दं-
 तीति मार्गिकः एवं शाकुनिकः धर्मं वरतीति धार्मिकः प्रतिपदमेति प्रतिप-
 दिकं ललाटं पश्यतीति ललाटकः शक्तिप्रहरणमस्य शक्तिकः एवं याष्टि-
 कः धनुप्रहरणमस्य धानुकः एवं नेस्त्रिंसिक प्राप्तासिकेति कादयः
 अस्तीति मतिरस्य आस्तिकः करुणाशीलमस्य कारुणिकः रथं
 वहतीति रथ्यः एवं युग्यः प्रासंग्यः दुरं वहतीति दुर्यः धुरीणाः धौदेयः
 सर्वधुरः एकधुरः शकटं वहतीति शाकटः एवं हलिकः वशंगतः वश्यः प्र

१५

अश्रुतितमः नवतितमः एकषष्ठितमः एकसप्ततितमः एकसप्त
 तितमः एकश्रुतितमः एकश्रुतितमः इत्यादि शतः शततमः एकशतत
 मः बहूनां पूरणाः बहुतिथाः संघतिथाः तावतां पूरणाः तावतिथाः एवं
 यावतिथाः एतावतिथाः पूर्वकृतमनेन कृतपूर्वो इष्टमनेन इष्टः यत्नः अ
 धीतमनेन अधीतिव्याकरणे साक्षादृष्टा साक्षीनांतः श्रीरस्यास्तीति श्री
 मान् एवं राजन्वान् ब्राह्मीवान् लक्ष्मीवान् इत्यादयः गुणवान् गुणिध
 नवान् धनी इत्यादि चूडा अस्यास्तीति चूडालः ऊटालः सिकतिलः फेनि
 लः डिं हलः रोमाण्यस्य संतीति रोमराः अंगान्यस्याः संतीत्यंगना
 प्रशास्यास्तीति प्राशः आधारस्यास्तीति अधावान् आधुः तपोस्यास्तीति
 तपस्वी सिकताः अस्य संतीति सिकतिलः सिकतावान् देशः एवमुद

१५

नप्रभृतयः शर्करास्यास्तीति शर्करः शर्करिलः शर्करवान् उन्नताः दंताः
 अस्य संतीति दंतुरः केशाः अस्य संतीति केशवः केशिकः केशी केशावान्
 रजः अस्यास्तीति रजस्वला कषिरस्यास्तीति कषालः दंतावस्यस्त इति दंता
 वळिः दंती एवं शिखावळः शिखातुंदमस्यास्तीति तुंदी तुंदिलः तुंदिभः मेधा
 अस्यास्तीति मेधावी स्रग्वीत्यादि उर्णस्यास्तीति उर्णयुः अस्य वाचः संतीति
 वाग्मिः बह्वुः वाचाः अस्य संतीति वाचाक्कः वाचाटः स्वमस्यास्तीति स्वामी स्व
 वान् एवं हस्तीवर्णी अहमस्यास्तीति हंयुः अहं नाम अहंकारः एवं श्रु
 शंयुः तटितः अस्य संतीति तटिबान् गरुडान् ककुप्पान् धन्यानि आदयः ॥
 अर्णोः स्यास्ति न संतीत्यर्णवः समीचीनो राजास्तीति राजन्वान् अन्यत्र राजावान्
 बर्हमस्यास्तीति बर्हि बर्हिणः फलमस्यास्तीति फलिनः फली अंतोस्याः

स्यास्तीत्यंतर्वली। सर्वस्मिन्काले सर्वदा। सदा। सर्वप्रकारेण सर्वदा। अन्यप्र
कारेण अन्यथा। अपरं धा केन प्रकारेण कथं। अनेन प्रकारेण इत्थं। अष्टभि
र्विधा अष्टधा। प्रकारवचने धातु। एकधा द्विधा त्रिधा चैवं त्रैधं। इति विकल्पे
न कुलितो निषवपाशः। ब्राह्मण्यवः। पूर्वज्ञातः ज्ञातचरः दृष्टचरः दत्त
चरः। अयंचरः अयंचरः अयमनयोरतिशयेन चरः। चरतरः। वधतमः
नेदीयान् जायान् वर्धयान् श्रेयान् कुनीयान् भूयान् बुद्ध्यान् अति
शयेन ज्यायान् ज्येष्ठः। एवं पूर्वोक्तशब्दद्वयः। अयमंतिकः अयमंतिकः अय
मनयोरतिशयेन अंतिकः। नेदीयान् नेदिष्टः। लघियान् गरीयान् मदीयान्
नित्यादयः प्रशस्तो निषक निषग्रपं एवं गणकद्वयः। ईषदसमाप्तो देवः
देवकल्पः देवदेश्यः देवदेशीयः। ईषदसमाप्तं तणं बहुलं। इत्यादि॥

संजाताः तारकितं नभः। पुष्पाण्यस्याः संजातानि सुष्पिता लता। एवं पल्ल
वितकोरकितकुसुमितप्रमुखादयश्चोस्याः जानुनिप्रमाणमस्य जानु
द्वयसंजानुमात्रं जलं। जानुद्वयं एव मूरुद्वयसमूरुद्वयमूरुमान्निमित्त
त्यादयः तस्परिमाणमस्य तावानूयस्परिमाणमस्य यावान् स्त्रिया तावति
यावति। एतावत्परिमाणमस्य एतावान् किमिदं शब्दार्थाच्च। कियान् कियता
कियत्। एवमियान् द्वयोः पूरणद्वितीयः द्वैतयोः। तृतीयः तार्तियोः। च
तुर्थस्तुरियः। तुर्यः षष्ठ्या पूरणद्वयः। एवमष्टादशपूर्यंतं पूरणमिति वक्तव्यं
एकां न विंशतिः। एको न विंशतिः। विंशतिमतः एकविंशः द्वविंशः। त्रिविंशः
चतुर्विंशतमः। एकत्रिंशतमः। चत्वारिंशः। पञ्चाशतः। षष्ठितमः सप्ततितमः।

तिप्रियः। अलंकरणशीलः अलंकरिष्ठः। निराकरणशीलो निराकरि
 ष्ठः। एवं करो विष्णु भ्राजिष्ठादयः। विलसनशीलो विलाशी। विकथनशी
 लो विकथि। भोक्तुमिष्टुर्बुधुक्षः भोक्तुमिधुर्बुधुक्षः भोक्तुमिष्टुर्बुधु
 क्षितं। भोक्तुमिष्टुर्बुधुक्षः। अनुमिष्टुर्जिघत्सुः। अनुमिधुर्जिघत्सुः।
 अनुमिष्टुर्जिघत्सितं। एवं सर्वदा तुभ्योपि ग्रहीतुमिष्टुर्जिघत्सुः। वक्तु
 मिष्टुर्विवक्षुः। भावितुमिष्टुः भूक्षुः। मोक्तुमिष्टुर्मुमुक्षुः पातुमिष्टुः पिपा
 सः। यातुमिष्टुर्वियासर्जतुमिष्टुर्जिगीषुः। निद्रातुमिष्टुर्निद्रासुः। दा
 तुमिष्टुर्दत्सुः। लब्धुमिष्टुर्विषुः। आप्तुमिष्टुर्लोप्सुः। इत्यावेत्तीति वि
 त् भिनत्तीति भित्। इत्यादि। सखेन कर्तुं शक्यः सुकरः। दुखेन कर्तुं श

क्यो दुष्करः। ईषत्कर्तुं शक्यः ईषत्करः। सखेन क्रियत इति सुकरः। दुखे
 न क्रियत इति वा। विग्रहः सखेन जेतुं शक्यः सुजयः। दुखेन जेतुं शक्यो
 दुर्जयः। एवमीषजयः। ईषसातुं शक्यः ईषसानः। दुखेन पातुं शक्यो
 दुष्पानः। सखेन पातुं शक्यः सुपानः। एवमीषज्ञातुं शक्यः ईषज्ञानः।
 सखेन शक्यः सुज्ञानः। दुखेन शक्यो दुर्ज्ञानः। इत्यादयः क्विग्रहः
 ॥ समासचंद्रिका समाप्ता ॥ श्रीराम ॥ ॥ श्रीराम ॥

१८
९५
८

इति
समासकोटिका

समासा

९५
८

ब्राह्मणप्रकारः ब्राह्मणजातीयः कुस्मितोयमश्वः आश्वः आश्वकः
सपः प्रकतोस्मिन्देशेस्पमयः देशमयः घतं प्रकतमस्मिन्गृहे घ
तमयं घतं अपदुः पदुः संपद्यमानोभवतीपदूभवति अदृढं दृढं संप
द्यमानं करोति दृढीकरोति इत्यादिप्रत्ययवप्राप्तः चत्वारोवर्णाः चातुर्वर्ण्य
त्रयोलोकः त्रैलोक्यं इत्यादितत्त्वितविग्रहः अथ कद्धिग्रहः कर्तुं योग्यं का
र्यं करणीयं कर्तव्यं एवं कर्तुं महं कर्तुं शक्यं वा त्यक्तुं योग्यं त्याज्यं त्यक्त
व्यं त्यजनीयं एवं त्यक्तुं महं शक्यं वा जेतुं महं जेतुं जेतव्यं जयनी
यं जेतुं शक्यं जयं जेतव्यं जयनीयं एवं क्षयं धरतीति धरः सहती
तिसहः इत्यादि नुदतीति नुदः जानातीति ज्ञः प्रीणातीति प्रियः प्रददा